

Müxtəlif sistemli dillərdə məkanın sintaktik ifadə vasitələri**Lamiyə Tahir qızı Muğalova**

ADU-nun

Linqvokulturologiya kafedrasının baş müəllimi

E-mail: mugalova83@mail.ru**Rəyçilər:** filol.ü.f.d, dos. G.F. İsrailova,
filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva**Açar sözlər:** məkan, zaman, lokativlər, hal, tamamlıq, konsept**Ключевые слова:** пространство, время, локативы, падеж, дополнение, концепт**Key words:** space, time, locations, state, completeness, concept

Lokativliyin ifadəsində sintaktik vasitələr xüsusi yer tutur. Bu vasitələr atributiv, obyekt və zərflik birləşmələrin, eləcə də sadə cümlələr (təktərkibli və cüttərkibli), həmçinin yer bu daq cümlələrinin elə hissəsini əhatə edir ki, onlar lokativ mənanı ötürsün. Özünün predmet və ya hadisənin mövcudluğuna işarə etməsinə baxmayaraq bu vasitələr bu və ya başqa dərəcədə məkan seminə malik olur. Sadə cümlənin semantik, eləcə də məntiqi propozisiya əsasında formalaşması sadə cümlədə hadisə propozisiyası (məkanı, aksional və stataya) aşkara çıxır.

Xəbər baş üzvlü təktərkibli və cüttərkibli cümlələr onların tərkibinə daxil olan, daha çox ekzistensial və aksional feillə birləşən yer zərfliyinə görə məkan mənasını ötürür. Bunu lokativliyi ifadə edən leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr arasındakı əlaqə nəticəsində formalaşan səviyyələrarası kombinator vasitələr də təsdiq edir (9; 8).

Müxtəlif sistemli dillərin məkan funksional-semantik sahəsinə aid tədqiqatlarda önlük, qoşma və hal formaları kimi qrammatik vasitələrin çoxluq təşkil etməsi aşkara çıxır (4; 5; 6).

Məzzenin araşdırılmasında göstərilir ki, fars dilində önlükləri, rus dilində isə önlüklü hal formaları lokativlik funksional sahəsində mərkəzi yer tutur (5).

A.T. Rəşidovanın ingilis, rus və lak dillərinə aid tədqiqatında qoşmalı hal, önlüklü hal formaları araşdırılmış, müxtəlif linqvokulturologiyalarda məkan semantikasının ifadəsində universal və etnospesifik xüsusiyyətlərin üzə çıxarılma imkanı olması qənaəti hasil edilmişdir (6, s. 65).

Rus və ingilis dillərində lokativlik kateqoriyasını təhlil etmiş V.V. Beskrovnaya belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu funksional-semantik sahənin nüvəsinin tərkibinə statik önlüklər və məkanı isimlər daxil olan sintaktik konstruksiyalar təşkil edir. Belə önlüklü substantiv birləşmələr sintaktik səviyyəyə aid olub kombinator vasitələrdir. Onların tərkibinə məkana gəlmə, orada olma və oradakı vəziyyətə işarə edən ekzistensial feilər daxil olur. V.V. Beskrovnayanın fikirlərinə görə, sintaktik – konstruksiyalarında danışıq, istiqamətlənməmiş hərəkət, hal və fiziki qavrama feilləri də girir. Sadalanan feil qrupları statik məkan münasibətləri mənasını verir. Bu halda müəyyən məkan daxilindən kənara çıxmanın olmadığını ifadə edən feillərdən istifadə edilir (4, s. 112).

İngilis dilində məkanı ifadə edən önlük və önlüklü konstruksiyalar əsasən aşağıdakı semantikaları əhatə edir: 1) məkan oriyentirinin səthində lokallaşma; 2) məkan oriyentirinin daxilində lokallaşma; 3) məkan oriyentirinin bilavasitə yaxınlığında lokallaşma; 4) məkan oriyentirinin hüdudlarından kənarda lokallaşma (4, s. 120-121). Bu cür lokallaşmalar real gerçəklikdə obyekt-məkan, subyekt-məkan münasibətlərinə uyğun gəldiyinə görə onların başqa

dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində də ifadə vasitələri olmalıdır. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində qeyd olunan məqamlarda məkani hallar, qoşmalı birləşmələr, yer zərfləri istifadə olunur. Bu vasitələr məkan münasibətlərini bildirən strukturlar kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilinin hal və qoşmalı məkan formalarına ingilis dilinin önlüklü konstruksiyaları uyğun gəlir. Bu konstruksiyalar obyektin yerləşmə yerini göstərir. Həmin prosesdə bütün fəaliyyət ərzində məkan xarakteristikaları dəyişməz qalır. Lokallaşma zamanı təsvir olunan obyektə oriyentirin qarşılıqlı yerləşməsi eyni cür qalır.

Ə.Z. Abdullayev “Qatar Bakıdan axşam çıxdı. Moskva Bakıdan böyükdür. Söhbət Bakıdan düşmüşdü” cümlələrindən birincisində Bakıdan sözünün yer zərfliyi, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə vasitəli tamamlıq olduğunu düzgün qeyd etmişdir (1, s. 149). Lakin məntiqi-semantik planda məsələyə yanaşsaq, Bakı məkan məzmununu hər üç halda saxlayır. Təbii ki, qrammatik məkan və konseptual məkan fərqli anlayışlardır. Cümləni semantik təhlil etdikdə cümlə üzvlərini ayıraraq konkretləşdiririk. Məkan münasibətlərini araşdırdıqda isə məsələyə bir qədər fərqli yöndən baxılır. Əgər yer zərfliyinin həmişə “yer” ifadə etməsi onun məkanla birbaşa əlaqəsinə əsas verirsə, mübtədə, tamamlıq üçün belə birbaşa bağlılıq yoxdur. Belə cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirən sözün məkan ifadə etməsi onun mənasından irəli gəlir. Mübtədə “kim?”, “nə?”, “hara?” suallarına cavab verir və yalnız “hara?” sualına cavab verən mübtədə funksiyasında işlənən sözün məkan bildirməsini iddia etmək düzgün deyildir. Onu da qeyd edək ki, Ə. Abdullayev özü də bu məsələyə qismən diqqəti cəlb etmiş və yazmışdır: “Belə cümlə üzvlərinin müəyyənlişməsində məkani-qrammatik hallarda işlənən isimlərin məkan məzmunu və ya əşya məzmunu daşmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Misallar:

1. Uşaq çarpayından yıxıldı.
2. Uşaq atdan yıxıldı.

Doğrudur, çarpayısı əşyadır. Amma o, evdə (müvəqqəti də olsa) müəyyən yer tutur, məkan məzmunu qazanır. Buna görə də birinci misaldakı çarpayından sözü yer zərflilik olur.

İkinci cümlədəki atdan sözü tamamlıq vəzifəsi daşıyır, çünki at məkan məzmunu deyil, əşya məzmunu daşıyır. Eyni fikri yönlük və yerlik hallarda olan isimlərin sintaktik vəzifəsi bəzə də söyləmək olar.

1. Oqtay kitabı portfelə qoydu.
2. Oqtay kitabı şkafa qoydu.

Portfel əşya məzmunu daşdığı üçün o, tamamlıq kimi müəyyənlişir. Portfelin sabit yeri yoxdur (o bir yerdən asıla bilər, stolun üstündə, şagirdin əlində ola bilər və s.). Şkaf məkan məzmunlu olduğu üçün bu cümlədə yer zərfliyi olur (1, s. 150). Fikrimizcə, əşyalıq məzmunu burada həlledici amil deyil. Bunu at-çarpayısı, at-şkaf, at-portfel qarşılaşdırmaları aparmaqla da təsdiq etmək mümkündür. Eyni zamanda çarpayının müəyyən yer tutması o demək deyil ki, portfel yer tutmur. Ola bilər ki, burada statiklik və dinamiklik amili də ortaya qoyulsun. Yatar da, maşında hərəkət edir və onların içində adamlar lokallaşır. Yaxud “uşaq hasardan yıxıldı” cümləsini götürsək, hasar məkanlı, əşyalı olur. Oxşar şəkildə “uşaq nərdivandan yıxıldı” şəklində qurduğumuz cümlədə nərdivanın əşya və ya məkan olmasını necə dəqiqləşdirmək mümkündür? Belə hesab etmək olar ki, məkan münasibəti üçün lokallaşma vacib şərtidir. Qrammatik baxımdan sözün vasitəli tamamlıq və ya yer zərfliyi olması onun məkan funksiyasını yerinə yetirməsi üçün zəruri və kafi şərt ola bilməz.

Cümlədə yer zərfliyinin mövqeyinin dəyişməsi cümlənin semantikasına təsir göstərir. Bu baxımdan konkret və abstrakt semantikəli lokativləri fərqləndirmək lazım gəlir. Bir sıra lokativlərin cümlədəki yeri modallığın ifadəsinə təsir göstərir. Lokativlərin cümlədəki yerinin se-

mantikaya təsirini öyrənmək üçün onları cümlədə fərqli mövqelərdə - əvvəldə, ortada və sonunda işlətməklə semantik dəyişimləri müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Bəzi lokativ situasiyaların ifadəsi zamanı hal formaları ilə qoşmalı konstruksiyaların sinonimliyi aşkara çıxır. Lokallaşmanın ifadəsi zamanı məkani hallarla yanaşı, semantik cəhətdən bu hallarla qarşılıqlı təsirdə olan feillərin də rolu nəzərə alınmalıdır. Məkan münasibətlərinin əsas tipi kimi yerləşmə və hərəkəti xüsusi ayırmaq lazımdır. Azərbaycan dilində hal və qoşmalı feillər məkan münasibətlərinin ifadəsində nisbi fəallıqla seçilirsə, ingilis dilində önlüklü forma məhsuldardır. Hər iki dildə yer zərflərinin işlənməsi də geniş yayılmış vasitədir. Bəzi dillərdə məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında inessiv, slativ, lativ, prolativ, bir sıra hallarda ablativ və dativ də istifadə olunur. Məkani qoşmalar adlara qoşularaq feillə birlikdə xüsusi konstruksiyalar əmələ gətirir.

Germanistikada ənənəvi olaraq iki növ məkan münasibəti fərqləndirilir: 1) istiqamət münasibəti – directional relations; 2) məsafə münasibəti – distance relations. Bu münasibətlərdən birincisi external və internal olmaqla iki növə bölünür. Daxili (internal) oriyentir daxilində, xarici (external) oriyentirdən kənarında olmaqla bağlıdır. Məsafə (distance) münasibətində predmetin oriyentirdən hansı uzaqlıqda olması nəzərdə tutulur.

İngilis və Azərbaycan dili vasitələri ilə ifadə edilməkdən asılı olmayaraq lokativlik situasiyası eyniliyini saxlayır. Çünki məkan münasibətləri dil vasitəsi ilə təyin edilmir, dil vasitəsi ilə təsvir, yaxud ifadə olunur. İngilis dili üçün subyekt-predikat-lokativ, Azərbaycan dili üçün subyekt-lokativ-predikat sıralanması səciyyəvidir.

İngilis dilində cümlə daxilində komponentlər arasında əlaqə dil vasitələrinin bir-birinə yanaşması yolu ilə reallaşır və feil-önlük-ümumi halda olan isim şəklində özünü göstərir. Azərbaycan dilində məkani hallardan biridə olan isim – feili ardıcılığı əsasdır.

Analitik tipli olan ingilis dilini cümlənin qrammatik quruluşunda məntiqi düşüncə tərzini, ciddi təyin olunmuş, yalnız üslubi məqsədlə pozula biləcək söz sırası səciyyələndirir. Azərbaycan dilində bu məntiq elementlərin yerləşmə qaydasında deyil, onlar arasındakı münasibətlərdə, qarşılıqlı əlaqədə və daxili məzmununda özünü göstərir. Ona görə də ingilis dilində lokativ situasiya strukturu (subyekt, predikat və lokalizator) daha konkret və formalıdır, onda elementlərin ardıcılığı dəyişmir. Azərbaycan dilində isə belə dəyişmələr mümkündür.

Beləliklə, ingilis dilində məntiqi komponentlər sintaktik formalara daha çox uyğun gəlir. Azərbaycan dilində məzmun planı struktur keyfiyyətləri üstələyir və sintaktik quruluşa sərbəstlik verir. Azərbaycan dilində sintaksislə morfolojiyanın qarşılıqlı əlaqələri daha güclüdür.

İngilis dilində məkan münasibətlərinin minimal ifadə vasitəsi önlüklü substantiv konstruksiyalı feili birləşmələr (feil+önlük+isim) və ya zərflə postpozitiv birləşmələrdir. Bu dildə lokativlik önlük kateqoriyasına əsaslanır və önlüklər statiklik və dinamiklik qarşılaşdırmasını üzə çıxarmır. Bəzi tədqiqatlarda ingilis dilində predikatı loaktiv cümlələrin mərkəzi hesab edilir. Bu fikrə görə, bu dildə lokativ situasiyanın strukturu lokativ semantik predikatlarda cəmləşmişdir. Lokativlik semantik kateqoriyası özünün dil təqdimatında predikat həddlərindən kənara çıxaraq zərflik münasibətləri dairəsinə keçsə də məkan münasibətlərinin açılmasında predikat təyinedici rol oynayır, geniş potensial birləşmə imkanlarına malik olur.

İngilis dili önlüklərinin çoxmənalı, onların birləşmələrinin çoxvariantlılığı məkan mənalının mürəkkəb subkateqoriyallaşmasını şərtləndirir. İngilis dilinin nəzəri qrammatikasında lokativlərin bütün müxtəlif növləri iki əsas qrupda birləşdirilir: 1) statik mənalı feillərlə işlənən lokativlər; 2) dinamik məkanyönlü feillərlə işlənən lokativlər.

Statik məkan tələb edən feillərə to stay, ti lie, to sit, to be, to stand və s. aiddir. to stay Ten hours for a dollar an' a half, an' ya can't stay on the place. Got to burn gasoline gettin' there."

"You stay out here a little while, an' if you smell any roses, you come let me smell, too."

to lie, 'Again, if two lie together, then they have heat: but how can one be warm alone?

And when this last food was gone, they stared at the gray water; and in the night they did not lie down for a long time.

to sit A wash boiler rested on its side against the wall; and a collection of boxes lay about, boxes to sit on, to eat on.

to stand A human being wouldn't live like they do. A human being couldn't stand it to be so dirty and miserable. Göründüyü kimi, bu feillərlə işlənən sözlər yer zərfliyi olub yerləşməni ifadə edir.

İngilis dilində önlüklərin məkan ifadə edən zərflərlə birləşməsi səciyyəvi haldır. Statik önlüklərlə daha çox deyktik zərflər (here, there) işlənir. Bəzən "zərf+önlük" birləşməsi ayrıca zərflin (over here=here) mənasını verirsə, bəzi hallarda yeni məkan münasibəti ifadəsini tapır (here – burada; along here – bu istiqamətdə).

İngilis dilində məkan münasibətlərinin ifadəsi zamanı dildən xaric məkan təsəvvürləri də spesifik rol oynayır. Bu cəhət dildə özünü göstərir. Dünyanın dil mənzərəsi təkcə ayrı-ayrı dil vahidlərinin əsasında duran konseptlərlə təyin olunmur. Bir sıra halların standart vizual təsəvvürü başqa, şəkildə təqdimatlara yol açır. Linqvokultruroloji mahiyyət daşıyan bu məsələ elə semantik hadisə kimi özünü göstərir ki, obyektin müəyyən situasiyada necə təsəvvür olunması əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilində quş ağacda oturur, yaxud quş budaqda oturur. Əslində, bu zaman quşun budağın üstündə və ya ağacın hansısa budağının üstündə oturması nəzərdə tutulur. İngilis dilində There is a bird in a tree (hərfi tərcümədə: Ağacda quş var) konstruksiyasından istifadə edilir. Əslində, Azərbaycan dilində "ağacda quş var" demək də mümkündür. İngilislər minik maşınına müəyyən tutumu olan nəqliyyat vasitəsi kimi baxırlar. A man is in a car. Azərbaycan dilində də "maşında adam var", "adam maşındadır" deyimləri mümkündür. İngilislərdə avtobusa səth kimi yanaşırlar. Ona görə A man is on a bus. Azərbaycan dilində bu məqamda yalnız avtobusun içində olmaq nəzərdə tutulur və yerlik hal şəkildə istifadə edilir.

Bir sıra hallarda cümlənin özü obyektin lokallaşma yerini ifadə edir və bu feilin hesabına reallaşdırılır.

"The dog doesn't go". İt getməyəcək. Bu cümlədə "buradan" sözü olmasa da təsəvvür olunur. "Getmək" feilinin inkar forması qalmaq mənasını verir ki, bu da məkanı dəyişməmək məzmunu əmələ gətirir.

Bir sıra cümlələrdə bilavasitə məkan ifadəsini tapmasa da feil hadisənin, hərəkətin müəyyən məkan daxilində baş verməsi aşkara çıxır. Məsələn:

I've been looking for him for three years – Mən üç ildir onu axtarıram. Azərbaycan dilinə hərfi tərcümədə "mən üç ildir onun üçün baxmışam" konstruksiyası alınır ki, onun məzmununda da "hara" sualına cavab verəcək məkan barədə təsəvvür yaranır. "Axtarmaq" feili də harada axtarmaq mənasını aktuallaşdırır. Qeyd olunanlar onu göstərir ki, məkan münasibətlərinin sintaktik ifadə formalarında semantik xüsusiyyətlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, məkan münasibətlərinin ifadəsi mürəkkəb sintaktik bütövün ümumi mövzusunun, yaxud mikromövzudan da irəli gələ bilər. Bu cür halların mövcudluğu məsələnin mətn dilçiliyi səviyyəsində tədqiqini tələb edir.

Məqalənin aktuallığı. Müxtəlif sistemli dillərin məkan funksional-semantik sahəsinə aid tədqiqatlarda önlük, qoşma və hal formaları kimi qrammatik vasitələrin çoxluq təşkil etməsi məqalənin aktuallığını təmin edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Lokativliyin ifadəsində sintaktik vasitələrin öyrənilməsi və araş-

dırılması məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələr tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digərləri tərəfindən düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 332 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.
3. Аипова Р.А. Лексический способ репрезентации локативных значений в башкирском языке // Вестник Башкирского университета. Уфа, Изд-ние БУ, 2015, Т.20, № 4, с. 1295-1298.
4. Бескровная В.В. Функционально-семантическое поле локативности в современном английском языке в сопоставлении с русским языком: дис. ... канд. филол. наук / В.В.Бескровная. Ростов-на-Дону, 2005, 200 с.
5. Моазен З.З. Категория русской именной локативности в зеркале персидского языка: дис. ... канд. филол. наук [Электронный ресурс] / З.З.Моазен. Москва, 2010, 173 с. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/kategoriya-russkoi-imennoi-lokativnosti-v-zerkale-persidskogo-yazyka>.
6. Рашидова А.Г. Выражение пространственных отношений в лакском, английском и русском языках (на материале падежных систем, послелогов и предлогов): дис. ... канд. филол. наук. Махачкала, 2013, 195 с.
7. Топоров В.Н. Пространство и текст. М.: Изд. центр «Академия», 2003, 238 с.
8. Федосеева Л.Н. Функционально-семантическое поле локативности в современном языке: система языковых и контекстуальных значений /Л.Н.Федосеева // Вестник Сургутского государственного университета. –2011, №1, с.232-234. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/funksionalno-semanticheskoe-pole-lokativnosti-v-sovremennom-yazyke-sistema-yazykovyh-i-kontekstualnyh-znacheniy>.
9. Чижова Л.А. Когнитивная категория локативности и различные способы ее выражения в русском языке [Электронный ресурс] / Л.А.Чижова // Сборник научных трудов III Международной научной конференции «Современные проблемы славянской филологии – глобализация и обучение русскому языку». М., 2011. Режим доступа: <http://istina.msu.ru/publications/article/5827167/>.

Л.Т. Мугалова

Средства синтаксического выражения пространства в разных системных языках

Резюме

В статье исследуются средства синтаксического выражения пространства в различных системах языков. Исследования показывают, что синтаксические средства занимают особое место в выражении локальности. Эти инструменты охватывают атрибутивные, объектные и наречные комбинации, а также простые предложения (единственное и множественное число), а также части предложений места, которые передают значение места. Несмотря на то, что они указывают на наличие предмета или события, эти

средства имеют более или менее пространственное значение. Формирование простого предложения на основе семантического, а также логического суждения раскрывает суждение события (пространственное и осевое) в простом предложении. Аналитический тип английского языка характеризуется логическим мышлением в грамматической структуре предложения, строго определенной последовательностью слов, которая нарушается только в стилистических целях. В азербайджанском языке эта логика не в порядке элементов, а в отношениях между ними, во взаимодействии и во внутреннем содержании. В английском языке структура локативной ситуации более конкретна и формальна, тогда последовательность элементов не меняется. Такие изменения возможны в азербайджанском языке.

L.T. Mugalova

Means of syntactic expression of space in different system languages

Summary

The article examines the means of syntactic expression of space in different systems of languages. Research shows that syntactic means have a special place in the expression of locality. These tools cover attributive, object, and adverbial combinations, as well as simple sentences (single and double sentences), as well as parts of place sentences that convey a locative meaning. Despite the fact that they indicate the existence of an object or event, these means have a more or less spatial meaning. The formation of a simple sentence on the basis of semantic as well as logical proposition reveals the proposition of events (spatial and axial) in a simple sentence.

The analytical type of English is characterized by a logical way of thinking in the grammatical structure of the sentence, a sequence of words that is strictly defined, violated only for stylistic purposes. In the Azerbaijani language, this logic is not in the order of the elements, but in the relations between them, in the interaction and in the internal content. In English, the structure of the locative situation is more concrete and formal, then the sequence of elements does not change. Such changes are possible in the Azerbaijani language.

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2021